

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО ЗНАЧЕНИЕ НА „БЪЛГАРСКИЯТ ВЕЛИКДЕН. . .“

Светлозар Игов

Всички, които поне от малко се вълнуваха от българската литература и история, следяха с интерес работите на Тончо Жечев, посветени на църковната борба и на българските възрожденски дейци. А когато излезе книгата му „Българският Великден или страстите български“ (изд. „Народна младеж“, 1975), можахме да добием представа за обхватния замисъл на автора, за великолепието на творческите резултати, постигнати с тази книга, която тепърва начева своя живот в духовното битие на нацията.

Струва ми се, че книгата вече получи своята оценка. Първата ѝ голяма оценка бе интересът на читателите. Защото малко са онези книги, които предизвикват „онова познато късо читателско съединение, което протича, току-речи светкавично“, както съвсем справедливо отбеляза в отзива си за книгата Николай Хайтов. Но, разбира се, спонтанният читателски интерес не е нито най-важният, нито най-меродавният, нито окончателният оценител на литературните явления, защото известно е колко пъти и не съвсем добри литературни образци могат да предизвикат масови психози.

Но в случая с „Българският Великден. . .“ и критиката бе единодушна във високата си оценка на книгата дори когато беше склонна да отправя към автора и едни или други забележки. Малко са книгите, на които критиката ни е реагирала така спонтанно, така бързо и така положително, при всички уговорки относно възможността за полемични възражения по едни или други моменти от концепцията на автора или по историческата достоверност на материала.

Самият факт, че за книгата се отзоваха автори от различни поколения и от различни научни специалности, свидетелства за нейния широк културен и научен обхват. За „Българският Великден. . .“ писаха и престарелият акад. Михаил Арнаудов, и младият критик Симеон Янев — свидетелство, че проблемите на българската обществена и културна традиция вълнуват всички поколения български изследователи. За нея писаха литературни критици и историци, представители на научната историческа мисъл, философи, общественици, писатели — което от своя страна свидетелства за широкия кръг от проблеми, които поставя в книгата си Тончо Жечев. При това вълненията около тази книга още не са стихнали — тя вече излезе във второ издание (изд. „Български писател“, 1976), отзиви за нея продължиха да излизат далеч по-дълго време, отколкото обичайно се зазира за една новоизлязла книга, дори като имаме пред вид и доста забавените реакции на днешната ни критическа мисъл. Книгата на Тончо Жечев продължава да е предмет на разговори и оживени полемки — както на публични обсъждания, така и в по-тесни колегиални разговори — свидетелство както за актуалността, така и за сложността на проблемите, повдигнати от Тончо Жечев. И още —

за това, че тези проблеми надхвърлят мимолетността на актуалната злободневност, засягат по-дълбоки пластове на нашето национално битие.

И все пак — има като че някаква недостатъчност в досегашните оценки и интерпретации на „Българският Великден. . .“ Самият факт, че за тази книга се появява професионално специализирани отзиви както от страна на литературни, така и от страна на научни работници-историци, свидетелствува, че книгата разглежда твърде широк и немного обичаен за нашето време на тясна специализация кръг от хуманитарни проблеми. И все пак за нейното правилно и уравновесено тълкуване и оценка е необходимо прецизирането на аспекта, в който се разглежда книгата. Несъмнено е, че преценена от чисто художествено-словесна гледна точка, книгата заслужава висока оценка. Независимо от това, как ще определим професионалния център на интересите на Тончо Жечев — критик или историк на литературата, есеист или философ на историята и културата — неговото изразно средство е словото. А разглеждани като критическа или историческа проза, неговите текстове — не само „Българският Великден. . .“, а и предишните му критически книги — ни очароват със своето изразно майсторство, словесен блясък и индивидуален стил. В текстовете на Тончо Жечев словото има свое емоционално-образно напрежение, чувствава се страстта на мисълта му, индивидуалният му темперамент. Тончо Жечев умее дори в критическите и исторически портрети да създаде образи, които биха правили чест и на най-добрата българска художествена проза. Епизодите от обществената или литературната история са пресъздадени от Тончо Жечев с пластическо майсторство, на което би завидял всеки романист. Мисловните си обобщения Тончо Жечев облича в жива, афористично-сентенциозна форма, достойна за всеки добър есеист и моралист. С други думи, пред нас е един критик, историк и философ, който по силата на израза си е блестящ писател. Бих казал, че в това отношение критикът Тончо Жечев следва традициите на критици като Ботев, Пенчо Славейков и Гео Милев, колкото и собственият му индивидуален стил да се различава от този на предходниците му.

Но изразното майсторство още не предопределя собствено научното или литературното значение на едно съчинение. За точната му оценка е необходимо да се прецизира аспектът, в който се разглежда неговият материал. Следователно необходимо е да уточним какво в същност е „Българският Великден. . .“ — книга по литературна история или научно историческо съчинение върху определен етап от българската обществена история.

Прецизирането на жанра на една творба и на аспекта, в който тя разглежда своя материал, е необходимо условие за правилната ѝ оценка. Защото, разглеждани от различна гледна точка, едни и същи творби могат да получават различна оценка. И тук бих искал да дам един пример из нашата литературна история. Известно е например, че такива крупни обществени и литературни фигури от нашата история, при това представители на различни идейни и културни концепции, са имали еднакво нихилистично отношение към ценностите на старобългарската литература. И патриархът на българския социализъм Димитър Благоев, и парнасистът Пенчо Славейков, и модернизмът Гео Милев еднакво са подценявали художествената стойност на старата българска литература, и то не само защото по тяхно време старобългарските паметници са били и недостатъчно известни, и недостатъчно изучени. В този смисъл от тясно литературно-историческа гледна точка тяхното отношение към старата българска литература е неправилно, не може да служи като методологическа основа на нейното проучване. Но тази оценка у тримата автори не е изказана в тесен литературно-исторически методологически контекст. У Димитър Благоев тя е част от една социално-историческа мирогледна концепция, която поради своя материализъм, демократизъм, антиклерикализъм и революционност е трябвало да има отрицателно отношение

към феодалната икономическа и идеалистико-религиозна идеологическа база на средновековните литературни явления. У Пенчо Славейков пък отрицателното отношение към старата българска литература е било част от една литературна идеология, за която фолклорният поетически модел — като опозиция на старобългарската книжовност — е бил по-актуален. Подобна, макар и с други нюанси, е и позицията на Гео Милев — неговото подценяване на старобългарската литература идва от факта, че актуалните за него литературни ценности са били типологически различни от ценностите на старата литература. Неговата „Кратка история на българската поезия“ в същност не е типично литературно-историческо съчинение, колкото да има и историческо значение, тя е по същество една критическа статия, творба на темпераментен литературен идеолог, а не на трезв и спокоен литературен историк, с което съвсем не искам да кажа, че литературните историци трябва да са лишени от темперамент и че само скучното каканижене на факти е литературна история. В този смисъл съжденията и на тримата изтъкнати български дейци за старата българска литература не са релевантни от литературно-историческа гледна точка, макар че идеологическият и естетически аспект, в който са изказани тези съждения, може да бъде полезен и за зрялата научна литературна история — като идеологическо определение на базата на средновековната ни литература и като уточняване на естетическите конвенции на средновековната епоха.

От този бегъл пример се вижда колко необходимо е научното специфициране на аспекта, в който са изказани едни или други съждения. В този смисъл и за оценката на „Българският Великден...“ е необходимо прецизиране на жанра и аспекта на интерпретация на материала. Най-неангажиращо от научна гледна точка би било да определим „Българският Великден...“ като исторически роман или като есе, помамени от художественото майсторство на автора. Но дори и тази жанрова спецификация, колкото и по същество да е неправилна, не ни освобождава от необходимостта да проверим доколко Тончо Жечев интерпретира историческия материал в съответствие с историческата правда. Но каква историческа правда — историческата правда на един епизод от обществените борби, историческата правда за човешкото съдържание и обществените изяви на определени дейци от Българското възраждане или някаква друга историческа правда е в центъра на вниманието на Тончо Жечев?

Не е случайно това, че известни възражения срещу книгата на Тончо Жечев се появиха от страна на професионалните научни работници-историци. Не искам тук да правя преглед на досегашните отзиви върху „Българският Великден...“, ще се опитам по-скоро да разделя — както изказаните досега, така и възможните въобще полемични оценки — на няколко различни по начин на интерпретация групи.

Съвсем естествено е, че навлизането на един литератор, пък бил той и литературен историк, в териториалните води на научната историческа мисъл или по-точно в материал от историята на българските обществени движения може да предизвика професионалната ревност на българските историци. А като се има пред вид, че Тончо Жечев разкрива историческата материя с изразно майсторство, психологическо проникновение и пластико-образна сила, които са доста редки, за да не кажа липсващи в нашата историческа наука, съвсем естествени са възможните обвинения срещу неговата работа. Но психологическите професионално-ревностни мотиви на подобна критика са достатъчно основание, да бъде дисквалифицирана тя като обективна научна критика, колкото и да крие зад маската на научната добросъвестност.

Няма нужда да оборваме тук и една постпозитивистична историческа критика, чийто научен идеал е безкрилото изреждане на фактите, което, макар и спекулиращо с някои общи и правилни методологически концепции, е научно

неплодотворно, въпреки че евентуалното уличаване на Тончо Жечев във фактологически грешки или непълнота на фактическия материал е необходимо като една полезна и необходима научна критика. И все пак това би била една частно-научна критика.

Далеч повече внимание заслужават евентуални възражения по отношение на общата постановка на разглеждания в книгата на Тончо Жечев исторически материал. Известно е, че голяма част от книгата разглежда просветителски и църковни дейци, книгата е посветена на Цариградския, църковно-просветителски кръг на нашето Възраждане. Не значи ли това пренебрегване на революционния, Букурещкия кръг, не е ли това опит за — по-явна или по-дискретна — ревизия на революционната правда на нашите националноосвободителни борби — това, разбира се, е далеч по-сериозна и заслужаваща внимание гледна точка. Разбира се, и при подобна постановка има различни нюанси. Е ли марксистическа постановката, според която единствено заслужаващи внимание в историята етапи, явления и дейци са революционните, значи ли това, че от марксистическата история трябва да отпаднат всички нереволуционни движения, явления, дейци, значи ли това, че в нашата история трябва да присъствуват само Ботев и Левски, а че не трябва да изучаваме Гаврил Кръстевич и Драган Цанков само защото не са революционери. Едва ли има смисъл да се оборва подобна гледна точка, нейната наивна „революционност“ е очевидна. За марксистическата история няма периоди, дейци и явления, които трябва да бъдат свенливо забулвани от някакви „табута“. Революционната правда не е в прикриването на едни или други явления, а в разглеждането на всички исторически явления в тяхната пълнота и широта, от гледна точка на марксистическата историческа оценка на явленията. Едва ли има смисъл да се доказва абсурдността на история, която представя само единия поток в общественото развитие — в такъв случай дори неговата прогресивност би била фиктивна, защото ще липсва онова, на което той се противопоставя. Съвсем естествено е също така, че след дългото господство на подобни гледни точки в историята едно разширяване на гледната точка и към „нереволуционните“ периоди може да изглежда еретично. Подобна психологическа илюзия, изглежда, е била основание за известна подозрителност към книгата на Тончо Жечев. Но тъй като — поне засега — в нашата книжнина липсва интерпретация на Букурещкия кръг на Българското възраждане, осъществена с пълнота, проникновение и страстност като „Българският Великден. . .“, ще трябва да дочакаме Тончо Жечев да ни поднесе своята книга за Букурещкия кръг, за да можем — след съответното сравнение — да спорим по тези въпроси.

А според мен и това е излишно. Защото „Българският Великден. . .“ въпреки богатите данни, които дава върху българската обществена история от периода на Възраждането, има един по-друг смисъл, разглежда тези борби в по-друг аспект, отколкото чисто историографският, с което съвсем не искам да кажа, че това трябва да амнистира очевидните исторически грешки, ако те присъствуват. Но за да бъдат оценявани и подобни фактически или концептуални грешки, е необходимо да разберем основния смисъл на книгата, аспекта и начина, по който тя разглежда онова, което на нас ни се струва, че са голи исторически факти. Аз лично не мисля, че „Българският Великден. . .“ има основното си значение като история на Цариградския кръг на Българското възраждане, нито само като художествено пресъздаване на тази история. Дори върху историческия материал на Българското възраждане тази книга разглежда проблеми повече социално-психологически, национално-характерологически, проблеми из историята и психологията на националната интелигенция и най-вече проблеми културно-исторически, отколкото чисто исторически. Което не означава, че подобен аспект изключва историзъм в интерпретацията и оценката на явленията. Но историзъм

има различна специфика на проявление в зависимост от предмета и аспекта на разглеждане на явленията.

Пиша това, като вземам повод от публикуването в бр. 26 от 26 юни 1975 г. на в. „Литературен фронт“ отзива на Николай Хайтов и проф. Николай Генчев за книгата на Тончо Жечев. Това са може би най-зрелите и най-проникновени от изказаните за „Българският Великден...“ мнения. И тъй като те представят две различни преобладаващи в нашата общественост гледни точки на оценка и тълкуване на книгата на Тончо Жечев, се решавам за тази закъсняла, но все още актуална полемика. Защото тя се отнася не само до оценката на една книга, а и до някои проблеми, твърде актуални за методологията и на българската култура, и на българската обществена история. Споделям напълно високата оценка, която и двамата автори дават на книгата на Тончо Жечев, както и тълкуванията на отделни аспекти и моменти в тази книга. Напълно вярвам на високоуважания от мен наш историк проф. Николай Генчев във всички забележки, които отправя към Тончо Жечев по отношение на историческия материал и неговата интерпретация и смятам, че тези бележки би трябвало да се вземат пред вид от автора при бъдещите издания на книгата, каквито тя безспорно ще има още.

Но мисля, че и двамата рецензенти са се разминали с нещо, което според мен е основният смисъл на тази книга. Защото далеч не смятам, че тя е само историческо съчинение за църковната борба при целия историографски смисъл, който притежава — аспекта, в който Николай Генчев тълкува книгата. Нито пък смятам, че тя е просто „художествено възсъздаване на нашата история“, както смята Николай Хайтов, който иначе добре е схванал художествения характер на книгата и дори прави интересно наблюдение върху „романовидния ѝ строеж“.

Разбира се, всички наблюдения, които правят и двамата рецензенти, са верни — особено доловеният и от двамата факт, че Тончо Жечев за пръв път така смело е пристъпил към „спорни“ личности от нашата история, като е обяснил сложния механизъм на житейското им и историческо поведение, без при това да ревизира обективно-историческата оценка на мястото им в нашата история. Защото да обясниш не значи да оправдаеш и понякога дори „мили“ с нещо на сърцето ни личности могат да получават отрицателна оценка от жестокия и суров ход на историческото развитие. Защото естетическата, психологическата оценка не са първостепенен критерий в историята, те могат да се разминават, така както — ако си послужи с един банален пример — понякога се разминават методът и мирогледът на един писател според традиционните правила на естетиката.

Зная добре, че тази книга е определен принос към нашата историография на Възраждането, че засега е може би най-ценната в концептуално (а може би и във фактическо) отношение работа върху църковната борба, че и сега, и в бъдеще може да служи като подтик на исторически изследвания. Но аз не мисля, че основният смисъл на „Българският Великден...“ е историографският. Не съм склонен да я оценявам само доколкото „като няма риба, и ракът е риба“. Впрочем Николай Генчев, който оценява книгата в този аспект, съвсем вярно е забелязал една нейна особеност, оставяйки верен на своята професионална гледна точка — той казва, че събитията, които описва, Тончо Жечев „ги е промислил твърде зряло, макар и не всякога *съвсем хладно*“. Това е професионалната гледна точка на историка. И той е прав във всичките си наблюдения. Тази книга наистина е и „размисъл за българската историческа съдба, за духа и смисъла на нашето Възраждане, за онова паметно време, когато след пет века българите отново излизат на сцената на европейската политика, отново заявяват правата си за самостоятелно съществуване“, както правилно отбелязва Николай Генчев. Но тя е това не *преди всичко*, а редом с она свой основен смисъл, за който ще стане дума след малко.

В същото време книгата не е *преди всичко* и „художествено възсъздаване на нашата история“, както отбелязва Николай Хайтов. Изтъкнатият наш писател от своята съвсем уместна писателска гледна точка правилно е разкрил и „художественото“ в книгата, отбелязва почти романовия ѝ характер и портретното майсторство (наистина — каква бисерна огърлица от портрети на исторически личности ни е дал Тончо Жечев, какво психологическо майсторство, какво пластико-образно моделиране и пр.). Николай Хайтов правилно набляга на това, как нашите писатели трябва да пристъпват към историческия материал, какво важно национално-възпитателно и познавателно значение има добрата историческа литература. Известният наш писател уместно припомня и една носталгична мисъл на Тончо Жечев за това, „че се е прекъснала у нас традицията историците да са писатели, а писателите — историци-идеолози“. (Както Паисий Хилендарски и Раковски.) И още по-правилно отбелязва, че „днес вече историята се е развила като една сериозна наука, не е възможно всеки писател да е историк и всеки историк — писател, но взаимодействието между историци и писатели е не само желателно, то е неизбежно, ако искаме да реализираме повече обществено полезни факти от изучаването на историята“. Бих искал да се спра малко повече и дори да доразвия по своему тази изключително ценна мисъл на Николай Хайтов.

Наистина в миналото ред наши писатели са били и историци. Паисий пише История, макар че тя има много по-голямо значение като литература, отколкото като историческо съчинение. Същото може да се каже и за Раковски — другия голям представител на нашата романтична историография. Разбира се, и двамата видни възрожденци имат своето място в българската историография, но според мен много по-съществено е мястото им в българската литература. Защото разликата между историята и литературата е такава, че в историята едно съчинение може да загуби своята познавателна и концептуална стойност или чувствително да я намали, докато в литературата то остава с непреходна, дори бих казал — с увеличаваща се стойност. Днес, разбира се, романтичната историография е надживяна, макар че наистина едно полезно взаимодействие между литературата и историята е необходимо. Историята е и трябва да си остане трезв и обективен събирач на факти и мъдър тълкувател на обществено-историческия процес, но за да не се изражда в безкрила фактография, за да не бъде концептуално яловя, на нея понякога са ѝ необходими и изразното майсторство на литературата, и по-смела обобщителна и концептуална сила.

С това съвсем не препоръчвам на историята да възражда романтичното мечтателство, нито антиемпиричната парадоксална концептуалност. Допускам например, че ред мисли в книгата на Тончо Жечев са „неправилни“ от строго историческа гледна точка — при това става дума не само за факти, но и за обобщения, на някои от които справедливо обръща внимание Николай Генчев. Но от една друга гледна точка, от културно-историческа и литературна гледна точка тези мисли могат да се окажат плодни като предложение за размисъл. С което не искам да твърдя, че литературните истини, за да бъдат литературни, трябва да противоречат на историческата правда. Но тези „факти“ и „обобщения“ влизат в книгата на Тончо Жечев в един културно-исторически и литературен, а не историографски контекст. Нека дам един пример. От историческа гледна точка например „присъствието“ на Константин Леонтиев не е много уместно — не с факта за връзката му с българските движения в тази епоха, а като олицетворение на определени социални сили. Той наистина представя една феодално-аристократична опозиция на бързо развиващите се български буржоазни процеси, но известно е, че такава социална сила е липсвала в Българското възрождане. Той е значим исторически факт само за руската история и идеология, не за българската, но в книгата присъства, за да покаже какво би било, *ако* такава сила

съществуваше. Ала историята не борави с условно наклонение. Но в книгата на Тончо Жечев примерът е необходим — и то не само за да отсени по-добре типологията на българското политическо и идеологическо движение на епохата. А защото е разкрит неговият консервативен механизъм, който няма почти никакво значение в *обществената история* на България, но има значение за *литературата*, където може да загатне определени творческо-психологически механизми на естетическата реакция.

Но нека се върнем към възможното и необходимо сътрудничество между историята и литературата. Не само литературата може да бъде необходима на историята — като популяризатор на нейните истини, като подтик, като изразна школа. И историята е съвсем необходима на литературата. Нейните могъщи сокове, богатството на нейния автентичен материал, погледът, който култивира към света, могат да спестят на литературата ред залитания към анемична литературщина, към безцветни стилизации, към ялов естетизъм...

Нека още веднъж подчертая основната си мисъл — главният смисъл на „Българският Великден...“ на Тончо Жечев не е нито като *история*, нито като *художествено възсъздаване на историята* въпреки несъмненото ѝ значение в тези области и въпреки несъмнено полезните гледни точки за разглеждане на книгата именно в тези аспекти.

Неизвестно защо от вниманието и на Хайтов, и на Николай Генчев, а и на всички останали рецензенти е убягнал един твърде съществен факт. В тази галерия от портрети, в тази панорама от събития има в книгата на Тончо Жечев един герой, който на пръв поглед е във от „чистата“ история — макар и за известно време да е неин герой. Става дума за Петко Рачев Славейков, не обществения и исторически деец, а поета, и даже по-точно — става дума за неговата поема „Изворът на Белоногата“. Няма, струва ми се, да сгреша, ако кажа, че именно тази поема е главният герой на книгата, целият исторически поток сякаш е текъл, за да се влее в нея. И наистина, защо в тази книга са посветени толкова редове на тази поема, защо тези редове имат някакъв централен смисъл, който идва като да обобщи всичко. Неизвестно защо никой от рецензентите не е забелязал това, П. Р. Славейков само бегло се споменава в поредицата от исторически герои. Досаден апендикс в книгата ли е историята на тази поема, която е такава носталгична страст разгръща Тончо Жечев? Някакво композиционно несъвършенство ли? Или пък е станала грешка и Тончо Жечев е вмъкнал в „Българският Великден...“ глава от някаква друга книга?

„Българският Великден...“ съдържа много исторически материал, но *не е история*, тя е живо и увлекателно написана книга, но не е *художествено възсъздаване на нашата история*. Тончо Жечев не е историк, нито е исторически романист, той е *критик, култур-историк и литературен историк* и неговата книга въпреки допълнителните си значения има смисъл преди всичко като критика, културна и литературна история. Защото *историята* в тази книга не е главен герой, тя е *предистория* на една поетическа творба, на един художествен рефлекс и целият огромен и живо поднесен исторически материал е само прелюдия към тази творба. С това съвсем не искам да твърдя, че Тончо Жечев създава някаква естетска философия на историята, според която животът има смисъл само като повод за литература, а историята не е нищо друго освен благодатен материал за поетически визии и че всичко на този свят има значение само доколкото накрая ще влезе в една книга. Пазил ме бог от такава грешна помисъл! И то не защото съзнавам, че е грешна. А защото липсва в книгата на Тончо Жечев, защото той много добре съзнава примата на могъщото материално течение на историята и вторичния характер на онова безплътно сияние, което я следва и осмисля — поезията. Но това не е нито само книга за историята, нито само книга за поезията. Това е книга за това, как от историята се ражда поезията,

за това, как своеобразните исторически движения, клокоченето на страсти, размахът на политическите битки накрая утихва и кристализира в една творба, която на пръв поглед няма нищо общо с целия онзи исторически, жизнен, човешки, социален, нравствен, идеен, психологически, политически и пр. материал, който я е родил и предложил. Защото това крехко словесно създание, тази светла и тъмна едновременно песен, тази възродена и по новому осмислена легенда, този „единствен мит, тъй дълбоко вкоренен в българското национално съзнание“, тази тихо отронена сълза на стария поет, на дядо Славейков, е в същност далечният и опосредствуван естетически отглас на всичко онова, което е клокочело, разливало се, могло се е надигало и горчиво се е утаявало; художественото ехо на цялата онзи пълноводна историческа река, която възсъздава пред нас Тончо Жечев в книгата си.

Наистина Тончо Жечев е посветил твърде много страници на църковната борба, за да се изкушим да помислим, че главният предмет на книгата е историческото интерпретиране на този етап от националното ни развитие. Но вгледайте се по-внимателно в аспекта, в който разглежда Тончо Жечев тази борба. Ето, да речем, дошла е историческата победа. Но Тончо Жечев го интересува „вкусът на победата“, човешката цена, с която тя е постигната. А съгласете се, че понятието „вкусът на победата“ съвсем не е историческа категория. Историята бори с историческите движения, без да се интересува от това, с каква психологическа цена хората заплащат историческите движения. Всички герои от книгата на Тончо Жечев са наистина крупни исторически фигури, но Тончо Жечев ги следи не само на сцената на историята, той надниква и зад нейните кулиси, търси жизнените и психологически последици, ревниво проследява съдбите на своите герои дори тогава, когато от гледна точка на историята те са вече мъртви. Дори бих казал, че точно тогава като че Тончо Жечев проявява най-голям интерес към тях — как иначе да си обясним това, че Тодор Икономов е най-детайлно изследван именно в периода, когато вече е във от голямата игра на историята. Но очевидно онова, което от гледна точка на историята е вече неважно, или в най-добрия случай — второстепенно, от една друга гледна точка може да се окаже първостепенно и твърде важно. И Тодор Икономов присъства в тази книга не толкова защото е интересна историческа фигура, а защото е и писател-мемоарист и моралист. И неговите мемоари са важни не толкова като автентичен исторически документ за църковните борби, а като творческо-психологическа моралистична реакция. Защото документалната, биографичната, мемоарната литература са първите стъпки към „чисто“ художествената литература, те са един от пътищата за създаване на художествена литература. (На този механизъм на „охудожествяване“ литературата на факта“ и на извънсловесен исторически и жизнен материал е посветила своята извънредно интересна книга „За художествената проза“ съветската изследователка Лидия Гинзбург.)

Бързият път от победата до разочарованието — това е може би едно национално-характерологично откритие на Тончо Жечев — но не и като принос към народознанието има главния си смисъл тази книга. Защото не просто до една колективна психологическа реакция свършват размислите на Тончо Жечев, макар тя да е лоното на нещо друго — на индивидуалната реакция, на горчивината, която набухва в душата на бившия разпален общественик и бъдещ поет П. Р. Славейков. Онова, което става в душата на Тодор Икономов и на Петко Р. Славейков след тяхното участие в „голямата история“, в историческия епизод на църковната борба, вече не е предмет нито на историята, нито на националната характерология. А Тончо Жечев твърде много се занимава с него. И то не защото жизненият епилог на Тодор Икономов вече става предмет и на психиатрията. А защото в лоното на онова, което вече не интересува толкова нито историята,

ните дори националната характерология, се създават две книги, които представят етапи в естетическото съзнание на нацията.

Книгата на Тончо Жечев показва как в лоното на българската история узрява и българското поетично слово, как думите на поезията се раждат след мъчителни социални и политически конвулсии, как дори най-далечните и ефирни словесни комплекси са в края на краищата социално-исторически детерминирани и пречупени през една индивидуална чувствителност, своеобразно оформена от историята.

Тя показва как едно поражение за човека в историята може да се превърне в победа за литературата. И в същност не са ли най-големите победи в нашата история победите на поетите — защото има в словото нещо неуязвимо, нещо, което никакви исторически ветрове не могат да пометат, така както помитат социални идеи и политически страсти, обществени движения и човешки съдби. И не бяха ли някои от върховните исторически жестове на нацията — подвигът на Ботев например — повече естетически, отколкото исторически жестове; не се ли осъществи Ботевиат революционен подвиг по оня сценарий, който създаде неговата поезия.

Но моят размисъл отново се приближава до онази точка, в която опасно може да бъде сблизен с една чисто естетическа философия на историята, която при цялата си есеистична прелест има малкия недостатък, че е твърде неисторична. Сам съзнавам, че критическият поглед, който предложих към книгата на Тончо Жечев, е малко едностранчив. Но мисля, че дори когато тя бъде оценявана като историческо съчинение, не трябва да се забравя, че това историческо съчинение завършва с историята и философията на една поетична творба, в която по един странен и неуловим начин са възплътени „страстите български“ и копнежите български, онези национални копнежи и национални митове, без обяснението на които едва ли би била пълноценна уважаващата се дори като най-строга наука история. И моят патос бе не в това да отрека качествата на Тончо Жечевата книга като история и философия на историята, като народознание, като принос в националната и социалната психология, а да подчертая важния литературно-естетически и културно-исторически аспект на тази книга. Защото критиката и литературата не могат без един сложен комплекс от обществени и хуманитарни дисциплини, които я обслужват и които придават голямата им обществена функция.

Така че нека ми бъдат простени „естетските“ крайности в този размисъл. Все пак мисля, че те биха допринесли за поставянето на книгата на Тончо Жечев в един по-широк хуманитарен контекст, отколкото в разглежданията ѝ досега. Това може би звучи парадоксално — нима свеждането на една обществена, идеологическа, историческа концепция до „тясна“ литературна проблематика може да означава нейното разширяване. Да! Защото всъщност на литературата, историята, политиката, идеологията човек придобива един по-извисен и сякаш по-пълноценен и траен живот, отколкото в лоното на емпиричната действителност. Дори само опитът на българската литература доказва това. В една малка поема, чиято художествена прелест трае над вековете, „страстите български“ изведнъж се оказват укротени и примирени, приготвени за един нов живот — по-красив и по-траен, един поетически идеален живот, в който и историята трябва да се вгледа, за да открие смисъла си. Нима древните не казваха, че още не знаят какво са сторили, ако певецът не им го изпее. Макар че отново ще изпадна в „опасен“ естетизъм, искам да отговоря на онзи въпрос, който е задавала прабабата на Тончо Жечев в своя урок по история, който авторът припомня в началото на книгата си: „Къде отиде и отива всичко това?“ Къде наистина отиде всичко това, целият оня исторически калейдоскоп, който разгърна пред нас в книгата си Тончо Жечев. Мисля, че няма да сгреша, ако кажа — в прелестната малка поема на дядо Петко Славейков заживя то своя истински живот, трайния, красивия, вечния. Това, струва ми се, е главната мисъл, която ни внушава книгата на Тончо Жечев.